

ПОДАТКОВЕ ПРАВО ДЕРЖАВИ ЯК ФОРМА ОБОВ'ЯЗКУ ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ ЩОДО АКУМУЛЮВАННЯ В ДЕРЖАВНОМУ БЮДЖЕТІ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ

STATE TAX LAW AS A FORM OF TAXPAYER'S OBLIGATION TO ACCUMULATE FINANCIAL RESOURCES IN THE STATE BUDGET

Рарицька В.Б., аспірант кафедри публічного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Стаття присвячена спеціальному дослідженню з позицій антропосоціокультурного підходу податкового права держави як форми обов'язку платника податків щодо акумулювання в державному бюджеті фінансових ресурсів.

Автором встановлено, що в сучасних умовах постійного розширення податкових повноважень держави, збільшення податкового навантаження на платника податків із метою акумулювання якомога більшої кількості публічних фінансових ресурсів та фінансового забезпечення державної діяльності, встановлення загального податкового обов'язку без обґрунтування необхідності загального податкового внеску, належного законодавчого гарантування відповідних прав платника податків контролювати напрями використання податків, ефективність витрачання бюджетних коштів та права вимагати звіту держави за її управлінські рішення у сфері оподаткування розцінюється як несправедливий тягар, якого всіма можливими способами необхідно уникати. За таких умов розривається двосторонній зв'язок між державою та громадянином, між його суспільним обов'язком розділити тягар фінансування публічної влади та правом контролювати рух публічних коштів, брати участь в ухваленні важливих податкових рішень. З огляду на це конституційний обов'язок платника податків сплачувати встановлені законом податки в державі позбавляється двостороннього зв'язку з його публічними правами та залишається лише формою податкового права держави, спрямованою на акумулювання фінансових ресурсів у державному бюджеті.

Автор дійшов висновку, що податкове право держави як правова форма обов'язку платника податків щодо акумулювання в державному бюджеті фінансових ресурсів знаходить свій прояв у: закріплених Конституцією України та законодавством України нормах щодо загальнообов'язковості податкового обов'язку платника податків; конституційній забороні проведення референдумів із питань податків і обмеженні таким чином можливостей платника податків брати пряму участь у формуванні податкової політики держави; використанні державою на конституційному рівні концепції сакральної ролі приватної власності, яка зобов'язує платника податків до конкретних дій на користь держави.

Ключові слова: податкове право держави, податковий обов'язок платника податків, податкові правовідносини, антропосоціокультурний підхід.

The article is devoted to a special research from the standpoint of the anthroposociocultural approach of the tax law of the state as a form of taxpayer's obligation to accumulate financial resources in the state budget.

The author found that in modern conditions of development of the tax systems which are characterized by constant expansion of tax powers of the state, increasing of the taxpayers tax burden in order to accumulate the largest number of public financial resources and financial support of public activities, establishing a general tax liability without justifying the need for a general tax contribution, proper legislative guarantee of the relevant rights of the taxpayer to control the use of taxes, the taxation is seen as an unfair burden that must be avoided in all possible ways. Under such conditions, the bilateral relationship between the state and the citizen, between his public duty to share the burden of financing public authorities and the right to control the movement of public funds, to participate in important tax decisions is finally broken. Given this, the constitutional obligation of a taxpayer to pay statutory taxes is deprived of a bilateral connection with his public rights and remains only a form of tax law of the state aimed at the accumulation of financial resources in the state budget.

The author came to the conclusion that the tax law of the state as a legal form of the taxpayer's obligation to accumulate financial resources in the state budget is manifested in: enshrined in the Constitution of Ukraine and the legislation of Ukraine the constitutional prohibition of holding referendums on tax issues and thus limiting the ability of the taxpayer to participate directly in the formation of tax policy of the state; the use by the state at the constitutional level of the concept of the sacred role of private property, which obliges the taxpayer to take specific actions in favor of the state.

Key words: tax law of state, tax liability of taxpayer, tax relations, anthroposociocultural approach.

Конституційне закріплення всезагального обов'язку сплачувати податки, разом із правом парламенту схвалювати і встановлювати податки в сучасному його розумінні, стало наслідком проголошення після завершення Французької революції XVIII ст. прав і свобод людини, а також їхніх конституційних обов'язків у Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Так, щодо оподаткування в Декларації зазначено: «Для підтримки спільної сили і на адміністративні витрати є необхідним загальний внесок. Він повинен бути рівномірно розподілений між усіма громадянами пропорційно до їхніх статків» [1, ст. 13]. Вказана стаття ознаменувала початок нової епохи в розумінні податків та податкового права, вона вперше на конституційному рівні закріпила загальний та справедливий, рівномірно розподілений характер податку, а також його цільове спрямування на задоволення публічного інтересу. Водночас автори Декларації цим не обмежились та пішли далі, гарантуючи наступними ст. ст. 14 та 15 усім громадянам «<...> право переконатися самостійно або через своїх представників у необхідності загального внеску, для добровільної згоди, щоб стежити за використанням податків і визначати суму, підстави, порядок і тривалість сплат», а також право «<...> вимагати, аби кожен представник влади звітував про свою управлінську діяльність»

[1; 2, с. 58]. Професор Й. Ланг інтерпретував вказану статтю як корінь європейської конституційної традиції, що відображає «нормативне тріо податкової рівності [перед законом], податкової справедливості та принципу економічного потенціалу» [3, с. 89].

Натомість у сучасних умовах постійного розширення податкових повноважень держави, збільшення податкового навантаження на платника податків із метою акумулювання якомога більшої кількості публічних фінансових ресурсів та фінансового забезпечення державної діяльності, встановлення загального податкового обов'язку без обґрунтування необхідності загального податкового внеску, належного законодавчого гарантування відповідних прав платника податків контролювати напрями використання податків ефективність витрачання бюджетних коштів та права вимагати звіту держави за її управлінські рішення у сфері оподаткування розцінюється як несправедливий тягар, якого всіма можливими способами необхідно уникати. За таких умов розривається двосторонній зв'язок між державою та громадянином, між його суспільним обов'язком розділити тягар фінансування публічної влади та правом контролювати рух публічних коштів, брати участь в ухваленні важливих податкових рішень. Тому конституційний обов'язок платника податків

сплачувати встановлені законом податки в державі позбавляється двостороннього зв'язку з його публічними правами та залишається лише формою податкового права держави, спрямованою на акумулювання фінансових ресурсів у державному бюджеті.

Вказане питання вперше було порушено в дослідженні природи податкового права держави з позицій антропо-соціокультурного підходу Р.О. Гаврилюк. Зокрема, учена констатувала факт відсутності взаємного зв'язку між державою та платником податків у податкових правовідносинах та протиставлення податкового права держави та примусового податкового обов'язку платника податків у них [4]. Водночас у спеціальній науковій літературі дослідження податкового права держави як форми податкового обов'язку платника податків відсутні, наявні наукові праці обмежуються здебільшого аналізом феноменів податкового права держави, податкового обов'язку платника податків, констатацією факту їх протиставлення в податковому законодавстві. З огляду на це, *метою статті* стало спеціальне дослідження з позицій антропо-соціокультурного підходу податкового права держави як форми обов'язку платника податків щодо акумулювання в державному бюджеті фінансових ресурсів.

Виклад основного матеріалу. Тенденції, започатковані Декларацією прав людини і громадянина 1789 р., лягли в основу Конституції Французької республіки та були перейняті також іншими європейськими та не тільки конституціями. У сучасних конституціях податковий обов'язок знаходить своє закріплення у формі обов'язку брати участь у фінансуванні публічних потреб та, крім того, часто поєднується із принципом справедливості оподаткування. Так, Конституція США, визначаючи повноваження Конгресу, закріплює за ним право встановлювати і стягувати податки і забезпечувати спільну оборону і загальне благополуччя Сполучених Штатів [5]. У ст. 53 Основного закону Італії встановлюється обов'язок кожного «<...> брати участь у державних витратах відповідно до своїх можливостей» [6], ст. 31 Конституції Іспанії встановлює: «Кожен бере участь у фінансуванні суспільних витрат згідно зі своїми економічними можливостями <...>» [7] тощо.

Конституцієдавець України пішов іншим шляхом – необхідність сплачувати громадянами податки і збори в державні фонди грошових коштів він установив у формі норми-принципу, не зазначив водночас навіть мети справляння обов'язкових безеквівалентних платежів. Зокрема, у ст. 67 Конституції України зазначено: «**Кожен** (виділено мною – *В. Р.*) зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом» [8].

Деякими науковцями оспорується тлумачення загальнообов'язковості оподаткування. Так, Г.М. Бродський щодо цього зазначає, що коли вести мову про обов'язковість сплати податку кожним, то це не принцип, а «властивість будь-якого податку, іманентна йому як правовій категорії. Податок, який можна не сплачувати, – резюмує він, – це не податок» [9, с. 146]. Проте більшість учених юристів-фінансистів не поділяють цієї думки.

Запровадження конституцієдавцем загальнообов'язковості оподаткування ще не є свідченням його справедливості та рівності для всіх платників податків. Зокрема, у частині першій постатейного коментаря Податкового кодексу Російської Федерації звернуто увагу на те, що «податки і збори, які не враховують фінансовий потенціал різних прошарків (груп, категорій) платників, створюють соціальну нерівність під час справляння формально рівної суми із платників. Не можна визнати справедливим та співрозмірним оподаткування, яке призводить до стягнення істотно більшої долі з майна малозабезпечених платників і меншої долі – з майна більш спроможних платників» [10, с. 17].

Вказаний концепт одностороннього конституційного обов'язку зі сплати податку, який має безумовний та безвідплатний характер і виникає у платника податку перед державою з метою фінансування державної діяльності [11, с. 57; 12, с. 152–153; 13, с. 416; 14, с. 67], найбільш поширений у податково-правовій науці. Фіксація загально конституційного обов'язку платника податків без відсилання до суспільних або публічних потреб, на фінансування яких він спрямовується, вказує на обраний законодавцем підхід до розуміння податку як зобов'язання. За М. Леруа, податок-зобов'язання – це односторонній акт суверенітетного характеру, що передбачає фіскальний збір державного органу без взаємної винагороди. Водночас узаконити податковий обов'язок не досить. Необхідне також уникнення ситуацій, за яких податок розглядається платником як примус або данина, адже в такому разі податковий тягар вважається нестерпним, що заохочує ухилення від сплати податків або повстання. Якщо ухвалені обмеження є низькими, податок розглядається як зобов'язання, але коли податковий тягар стає надто сильним, податок сприймається як свавільне «підношення», данина, несправедливий тягар, що спричиняє надмірне фінансове навантаження [15].

В умовах постійного збільшення державою податкового навантаження на платника податків із метою мобілізації публічних фінансових ресурсів та фінансового забезпечення державної діяльності, встановлення загального податкового обов'язку без обґрунтування необхідності загального податкового внеску, належного законодавчого гарантування відповідних прав платника податків контролювати напрямки використання податків, ефективність витрачання бюджетних коштів та права вимагати звіту держави за її управлінські рішення у сфері оподаткування розцінюється саме як такий, несправедливий тягар, якого всіма можливими способами необхідно уникати. За таких умов розривається двосторонній зв'язок між державою та громадянином, між його суспільним обов'язком розділити тягар фінансування публічної влади та правом контролювати рух публічних коштів, брати участь в ухваленні важливих податкових рішень. З огляду на це конституційний обов'язок платника податків сплачувати встановлені законом податки у фіскальній державі позбавляється двостороннього зв'язку з його публічними правами та залишається всього лише формою податкового права держави, спрямованою на акумулювання фінансових ресурсів у державному бюджеті.

З конституційним одностороннім загальним обов'язком як формою прояву фіскальної асиметричності податкового права держави нерозривно пов'язана ще одна, не менш важлива форма – конституційна заборона проведення референдумів із питань податків, встановлена ст. 74 Конституції України. Вказана заборона поряд із податковим обов'язком платника, за відсутності відповідних механізмів участі громадянського суспільства у вирішенні питань оподаткування, порушує фундаментальний принцип справедливого оподаткування, породжений американською революцією: “No representation without taxation”. Так, згідно із промовистою позицією щодо цього Р.О. Гаврилюк та П.С. Пацурківського, податковий референдум є способом подолання проблем у податковій політиці. Він дозволяє врахувати думку платників податків, що істотно обмежує можливості держави виходити за межі законодавчо встановлених повноважень та порушувати таким чином права та законні свободи платників податків [17]. Водночас варто ще раз згадати успішний досвід Швейцарії, яка чи не єдина серед усіх демократичних, розвинутих держав передбачає закріплення на законодавчому рівні можливості проведення референдумів із будь-яких питань, зокрема і з питань податків. Навіть більше, окрім формального закріплення такої можливості, а також регламентації процедури її реалізації, Швейцарія може похизуватися активним і ефективним її використанням

під час вирішення важливих питань оподаткування. Вказаний приклад є наслідком реалізації у Швейцарії теорії суспільного вибору та створення необхідних форумів для досягнення суспільної згоди [16, с. 116].

У державі, фіскальній за своєю природою, через конституційне закріплення заборони на проведення референдумів із питань податків платник податків на найвищому рівні позбавляється можливості давати або не давати свою згоду на оподаткування й інші його атрибути. Він абсолютно відчужений від участі в державному управлінні оподаткуванням, а вищезазначений принцип виступає лише ілюзією, прихованою за концепцією платника податків-виборця. Щодо цього Д.О. Гетманцев слушно відзначає, що реалізація принципу участі платника у вирішенні питань оподаткування через механізм виборів – це фікція [16, с. 116].

Водночас системний аналіз вітчизняного податкового законодавства, практики його застосування дозволяє припустити, що державі, фіскальній за своєю правовою природою, до якої можна віднести також Україну, суспільна згода під час ухвалення важливих податково-правових рішень не потрібна.

Вказане припущення підтверджується ще однією, не менш важливою формою податкового права держави як прояву податкового обов'язку платника податків, а саме використання державою як підстави для оподаткування сакральної ролі приватної власності, яка «зобов'язує».

Так, квінтесенцією податкових відносин за участі фіскальної держави є обов'язок платника відчувувати на користь держави **частину своєї власності** (виділено мною – В. Р.) [16, с. 47]. Платник не може розпоряджатися на власний розсуд тією частиною власності, яка у вигляді визначеної грошової суми підлягає сплаті державі, і зобов'язаний регулярно перераховувати цю суму на користь держави. Вказаний обов'язок також є підставою для позбавлення власника належної йому власності. Згідно із засновником австрійської школи економіки Л. фон Мізесом, держави повинні акумулювати податкові доходи шляхом «примушування підданих до відмови від частини їхніх багатств і доходів» [18, с. 690]. Зазначене розуміння природи податкового обов'язку та права на примушування до його виконання держави вказує на утвердження позиції, згідно з якою власність передуватиме податку, а сам податок позначає перехід такої власності.

Г.М. Бродський у своєму дослідженні «Право і економіка оподаткування» наголошує на тому, що податок є таким способом перерозподілу чужих грошових коштів на користь держави, який приводить до збільшення розміру державного доходу [9, с. 83]. Як зазначає вчений, в основі отримання податку лежать публічно-владні повноваження держави як політичного суб'єкта, унаслідок чого самі відносини між платником податків і державою опосередковані фінансово-правовими відносинами. Держава, коли встановлює та стягує податки, виступає в ролі політичного суб'єкта, **вона здійснює відчуження власності, у процесі якої грошові кошти змінюють свою форму власності** (виділено мною – В. Р.) [9, с. 83]. Стверджуючи, що податки є доходом держави, а не бюджету, **фактор зміни форми власності** вчений уважає **системоутворювальною властивістю податку**.

На визнання вказаної позиції українською фіскальною державою вказує встановлення в ч. 3 ст. 13 Конституції України правила: «Власність зобов'язує». Інтерпретуючи вказане положення разом із положенням ст. 67 Конституції, автори Постатейного коментаря до Податкового кодексу України за ред. М.П. Кучерявенка підкреслюють безумовну атрибутивність податку та податкового права державі, які вона використовує з метою задоволення **загальних інтересів**. Водночас під загальними інтересами автори мають на увазі **інтереси держави**, адже коли характеризують властивості податкових правовідносин, стверджують, що «забезпечення їх державним при-

мумом підсилюється тим, що фактично йдеться про охорону власником (себто державою – В. Р.) майна, що йому належить». Тому, «<...> обмеження реалізації державних інтересів у разі невиконання податкових обов'язків породжує охоронну реакцію державного механізму у відповідь» [19, с. 7].

Водночас учені, які коментують, серед інших, ч. 1 ст. 41 Конституції України, яка встановлює: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності», а також ч. 4 ст. 41 Конституції, якою закріплено: «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним», наголошують на тому, що встановлені законодавцем гарантії права власності «<...> жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном <...> для забезпечення сплати податків <...>» [19, с. 626] (виділено мною – В. Р.).

Отже, фіскальна держава, яка реалізує свої суверенні права у сфері фінансів, реалізує і свій статус власника. Держава виступає безпосереднім носієм прав та обов'язків щодо майна, зокрема й акумульованого за допомогою оподаткування, яким розпоряджається у процесі виконання бюджету [20, с. 100–101]. Водночас платник податків протиставляється державі, приватна власність протиставляється власності держави, приватні інтереси протиставляються державним інтересам, задоволення яких і є єдиною метою функціонування податкової системи.

Держава використовує концепт сакральної ролі власності для оподаткування та гіперболізує його, реалізуючи власне податкове право таким чином, що платник податків у податкових правовідносинах розглядається суто боржником, а частини його власності, на яку держава претендує через оподаткування, – як державна власність.

Водночас категоричність вказаної позиції, що обґрунтовується податково-правовою наукою та підтверджується положеннями, закріпленими у вітчизняному податковому законодавстві, викликає сумніви в розрізі положень ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, ратифікованої Україною [21]. Так, вона закріплює право кожного мирно володіти своїм майном, а також заборону позбавлення будь-кого його власності інакше як «<...> в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права». Водночас зазначається, що вказані положення не обмежують право держави «вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів» [21]. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), який застосовує вказані положення в розгляді податкових спорів, вказує на те, що хоча державі надані широкі можливості дискреції в податкових спорах, а податково-правова доктрина аргументує на цій підставі невід'ємну та необмежену природу податкового суверенітету держави, Суд розглядає право держави на встановлення та стягнення податків крізь призму концептуальних основ прав людини, зокрема **права власності** [22].

Оскільки головною метою ухвалення Конвенції було забезпечення верховенства людини над державою, пріоритетності прав людини перед будь-яким правовим актом держави, вказана стратегія Суду в інтерпретації податково-правових спорів між державою і платником податків спрямована на захист права власності платника податків від зловживань держави у сфері оподаткування. Суд спрямовує свою діяльність, серед іншого, на визначення рівня та пропорційності втручання держави, наявності розумної підстави та відсутності зловживань, у праву власності та захист інтересів платника податків [22; 23].

Посягання держави на ту частину власності платника податків, яка, на її думку, належна їй як податкові надходження, яскраво проявляється у справах щодо порушення права платника податків на бюджетне відшкодування податку на додану вартість (далі – ПДВ). Так, у справі «Буффало проти Італії» ЄСПЛ установив, що органи контролю, які не заперечують суми повернення ПДВ на користь заявника, не підтверджували вказаних сум та продовжили практику затримання виплати бюджетного відшкодування ПДВ навіть після того, як на користь заявника було винесене судове рішення. Отже, вказані дії призвели до надмірного тягара, покладеного на заявника, який Суд трактував як **втручання держави в його право власності** [24; 25].

Висновок. Податкове право держави виступає правовою формою обов'язку платника податків щодо акумулювання в державному бюджеті фінансових ресурсів. Ця правова форма знаходить свій прояв у: закріплених Конституцією та законодавством України нормах щодо загальнообов'язковості податкового обов'язку платника податків; конституційній забороні проведення референдумів із питань податків, обмеженні таким чином можливостей платника податків брати пряму участь у формуванні податкової політики держави; використанні фіскальною державою на конституційному рівні концепції сакральної ролі приватної власності, яка зобов'язує платника податків до конкретних дій на користь держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларация прав человека и гражданина. 1789 г. URL: <http://www.agitclub.ru/spezhran/spezdeclaracial1789.htm>.
2. Блос В. Французская революция. Пер. с франц. Санкт-Петербург : Типография Альтшулера, 1906.
3. Ланг Й. Проект кодекса налоговых законов. Бонн : Федеральное министерство финансов, 1993.
4. Гаврилюк Р.О. Природа податкового права: антропосоціокультурний підхід : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. 636 с.
5. Constitution for the United States of America, 9.17.1787. URL: <http://constitutionus.com>.
6. The Constitution of the Italian Republic on 1948 (as Amended June 12, 2003). *Official Gazette*. 1947. Dec. 27. № 298. URL: <http://www.jus.unitn.it/dsg/publicazioni/costituzione/costituzione%20genn2008eng.pdf>.
7. Spanish Constitution on October 31, 1978; (Modified by the Cortes Generales on July 22, 1992 and of the Senate held on July 30, 1992 and sanctioned on August 27, 1992). URL: <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/ispania.pdf>.
8. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
9. Бродский Г.М. Право и экономика налогообложения. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур ун-та, 2000. 404 с.
10. Постатейный комментарий к Налоговому кодексу Российской Федерации / ред. : В.И. Слом, А.М. Макаров. Москва, 2000. Ч. 1 / С.И. Айвазян и др.
11. Гуреев В.И. Правовые проблемы совершенствования налоговой системы России : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Москва, 1999.
12. Кучерявенко Н.П. Курс налогового права : в 6-и т. Харьков : Легас ; Право, 2005. Т. III : Учение о налоге.
13. Крохина Ю.А. Финансовое право России : учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2011.
14. Перепелица М.А. Правовое регулирование статуса плательщиков налогов и сборов в Украине : монография / под ред. Н.П. Кучерявенко. Харьков : Легас, 2003.
15. Leroy M. Tax Sociology, Socio-logos. 3. 2008. URL: <http://journals.openedition.org/socio-logos/2073>.
16. Гетманцев Д.А. Очерки философии налога. Харьков : Фолио, 2019. 526 с.
17. Patsurkivskyy P., Havrylyuk R. Legal Regulation of Taxation in The Swiss Confederation. *European Journal of Law and Public Administration*. 2018. Vol. 5. Issue 1. P. 81–93.
18. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории. 2-е изд., испр. Челябинск : Социум, 2005.
19. Податковий кодекс України: постатейний коментар : у 2-х ч. / В.В. Білоус та ін. ; за ред. М.П. Кучерявенка. Харків : Право, 2011.
20. Карасева М.В. Финансовое правоотношение : монография. Москва : Издательская группа «Норма – Инфра-М», 2001.
21. Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Paris, 20.III.1952. URL: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.
22. Воробьева Н.Н. Налогообложение и право собственности. *Позиции Европейского суда по правам человека*. 2013. № 4 (8). С. 32–39. URL: <http://legascom.ru/notes/805-nalogooblozenie-i-pravo-sobstvennosti>.
23. European Court of Human Rights. James and Others v. United Kingdom. Judgment of 21 February 1986 46. Series A. № 98.
24. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Buffalo S.r.l. en liquidation v. Italy" № 38746/97, 14 Hum. Rts. Case Dig. 379 (2003). URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/hurcd14&div=85&id=&page=>
25. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «А та Б проти Норвегії» (заяви № № 24130/11, 29758/11). URL: <http://kmp.ua/uk/documents/echr-translations/judgment-of-the-european-court-of-human-rights-in-case-of-a-and-b-v-norway/>.